

ФАРМАЦЕВТИЧНЕ ПРАВО, ЯК БАЗОВА ОСНОВА ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ВИВЧЕННЯ РОСЛИН, ЯКІ ВІДНЕСЕНО ДО НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ І ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН

PHARMACEUTICAL LAW AS A BASIC BASIS FOR EXPERT CRIMINAL STUDY OF PLANTS, WHICH ARE REFERRED TO DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES

Valerii Shapovalov¹, Vitalii Bondarenko²

¹ Lviv Medical Institute LLC, Lviv, Ukraine

² Ukrainian National Bar Association, Ukraine, Kyiv, Ukraine

Науково-технічний прогрес справляє величезний вплив на всі сфери діяльності людини. Видатні фундаментальні відкриття у фармації, медицині, права дедалі більше й ширше проникають у практику правоохоронних органів, прокуратури і суду, створюють додаткові надійні передумови вдосконалення експертно-криміналістичних досліджень, які базуються на принципах фармацевтичного права. Цей процес неминуче зачіпає і таку специфічну галузь людської діяльності, як боротьбі із злочинністю, організованими її формами та корупцією. Рух до правової держави, дотримання законності і правопорядку, поліпшення роботи провізорів, лікарів, суддів, слідчих, прокурорів та адвокатів, щодо захисту прав і свобод громадян, аптек, лікувально-профілактичних закладів щодо задоволення потреб хворих на наркоманію, ВІЛ/СНІД, нервово-психічні та ін. розлади здоров'я, задовольняють інтересам громади та суспільства. У свою чергу, держава повинна робити все для того, щоб використовувати те, що заважає суспільству та громаді в загалі, та окремім сім'ї або людини зокрема, створити нормальні умови життя, забезпечити гідне людині цивілізовану освіту, правове, соціальне й економічне регулювання їх запитів і потреб.

Виходячи з цього, необхідно значно підвищити ефективність експертно-криміналістичного вивчення рослин, що раніше нами було вивчено й проаналізовано на етапі становлення судово-експертних досліджень у фармації. Ці дослідження у фармації пройшли складний історичний шлях: від поліцейської та судової хімії до судової хіміко-фармацевтичної експертизи (СХФЕ). При цьому чітко позначилися комплексність та багатогранність СХФЕ, яка базується на принципах фармацевтичного права та інтегрується із судово-біологічною, судово-токсикологічною, судово-медичною, судово-наркологічною, судово-психіатричною, судово-психологічною, судово-цитологічною, судово-бухгалтерською, судово-автотехнічною, судово-ветеринарною, судово-екологічною та іншими експертизами [6, 17–21].

СХФЕ, яка призначається слідчим на досудовому слідстві, вирішує класифікаційні, ідентифікаційні та діагностичні задачі. Так, наприклад, одним із об'єктів СХФЕ є рослинна сировина, яка вміщує засоби і речовини різних класифікаційно-правових груп (наркотичні та одурюючі засоби, психотропні,

отруйні і сильнодіючі речовини тощо). СХФЕ рослинної сировини призначається з метою дослідження рослин, отримання фактичних даних про їх ідентифікацію, властивості і віднесення їх до відповідної класифікаційно-правової групи при розслідуванні кримінальних справ по відповідним статтям Кримінального кодексу (КК) України [16]. При цьому становило практичний та науковий інтерес дослідити організаційно-правові особливості проведення СХФЕ наркотичних засобів і психотропних речовин рослинного походження – рослин маку снотворного та рослин конопель [14]. В сучасних умовах СХФЕ рослин конопель або маку снотворного є складовою частиною криміналістичного вивчення і дослідження наркотичних та одурюючих засобів та психотропних, отруйних і сильнодіючих речовин та прекурсорів, яка виконується з метою отримання доказів при розслідуванні в досудовому слідстві справ про незаконні посіви та вирощування цих рослин.

Так, **фармацевтичне право** свідчить про те що [12, 14, 16, 17]:

-*предметом СХФЕ* рослин конопель та маку снотворного є фактичні відомості, отримані на підставі спеціальних знань про природу, властивості та особливості зазначених рослин за допомогою різноманітних методів дослідження та вивчення матеріалів кримінальних справ;

-*об'єктами СХФЕ* є безпосередньо рослини конопель та маку снотворного. На дослідження можуть надходити цілі або подрібнені рослини, що складають єдину масу.

Судова, слідча та експертно-криміналістична практика свідчить про те що при призначенні та проведенні СХФЕ наркотичних та одурюючих засобів, психотропних, отруйних і сильнодіючих речовин рослинного походження перед експертами які виконують СХФЕ виникають проблемні питання, що обтяжують вирішення поставлених оперативними працівниками, слідчими або суддями завдань перед експертною установою, основними з яких є: -огляд та відбір зразків рослин безпосередньо на місці, де вони ростуть; встановлення кількості рослин; -класифікація об'єктів, що надходять на експертизу; -потреба проведення кількісного визначення тетрагідроканнабінолу та морфіну. Причиною вищезазначеного є насамперед не зовсім чіткий підхід до вирішення поставленої задачі перед оперативними підрозділами МВС України (УБОЗ, УКР, УБНОН, ДСБЕЗ) при проведенні оперативно-розшукових заходів та досудового слідства щодо документування незаконних посівів та недостатність обізнаності в положеннях законодавства на нормативно-правових документів щодо дотриманню державного контролю за легальними посівами маку чи конопель. При проведенні оперативно-розшукових заходів оперативними службами МВС України (УБОЗ, УКР, УБНОН та ін.), результатом чого є виявлення незаконних посівів рослин маку або конопель одним з основних завдань є встановлення кількості рослин конопель та маку снотворного, які ростуть на конкретній ділянці (поля). З метою уникнення непорозумінь при проведенні цієї процедури співробітникам оперативних служб необхідно рахувати рослини безпосередньо на тому місці, де вони ростуть, при цьому ці рослини рахуються по корінню і ні в якому разі не по верхівках. Крім того, увагу необхідно звернути на те, що рослини можуть мати розгалужене стебло і

при транспортуванні можуть розламати. Це може привести до того, що при проведенні експертного дослідження буде отримано хибну кількість представлених рослин. При виявленні незаконних посівів на незначних ділянках, кількість рослин рахується безпосередньо на ділянці, де вони ростуть.

Судова практика свідчить про те що, важливим завданням перед оперативними працівниками (УБНОН, УБОЗ, УКР, слідчими та експертами НДЕКЦ МВС України) є процедура щодо відбору зразків для проведення СХФЕ. Зразки рослин відбираються з ділянки оперативно-слідчою групою (комісією), про що складається відповідний протокол відбору. Зразки відбираються з п'яти точок ділянки (схід, захід, північ, південь та центр) у кількості трьох рослин шляхом виривання з корінням. Також необхідно враховувати, що відбір рослин проводиться в залежності від площі на відстані 2–3 м, а при значних посівах рослин 10–15 м від краю ділянки. Зразки рослин, які відібрані, поміщаються у паперові мішки або коробки (з кожної ділянки (поля) в окремих) при цьому необхідно враховувати що рослини в не висушеному стані легко піддаються гниттю та плісняві. Тара, в яку поміщаються зразки рослин опечатується, оформлюються відповідними супровідними написами та надається до експертних підрозділів з відповідним відношенням, де зазначається, що зразки відібрані безпосередньо з ґрунту, тобто з певної ділянки разом з копією протоколу відбору зразків. У разі незазначення, що дані рослини вилучені з ґрунту, експерт може помилково трактувати надані об'єкти як солому каннабісу (або макову соломку). При складанні протоколу на підставі того, що коноплі (або мак снотворний) є однолітніми трав'янистими рослинами, необхідно зазначати, яка кількість рослин надається на СХФЕ, а не кущів, як помилково вказується в деяких нормативно-правових, науково-методичних або літературних джерелах [1, 8, 12]. При виявленні незаконних посівів рослин конопель (або маку снотворного) оперативні працівники або слідчі ОВС, які проводять оперативні або слідчі дії, ставлять перед експертом питання про вміст морфіну та тетрагідроканнабінолу у вилучених рослинах, мотивуючи це тим, що [14] визначено, що культивування цих рослин для промислових цілей, за винятком виробництва або виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, допускається лише за умови використання насіння, зібраного із сортів рослин, у висушеній соломі яких вміст морфіну або тетрагідроканнабінолу не перевищує 0,15 %. У всіх інших випадках, якщо це не становить оперативно-пошукову або слідчу необхідність (встановлення порівняльних характеристик, належність до однієї маси, джерела походження тощо) визначення вмісту морфіну та тетрагідроканнабінолу в рослинах не несе ніякої додаткової інформації при розгляді справ за фактом незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель.

У форматі проведеного ретроспективного аналізу законодавчої, нормативно-правової та інструктивно-методичної бази, що регулює обіг наркотичних засобів, психотропних речовин рослинного походження, було показано, що Україна ще у складі СРСР ратифікувала “Єдину конвенцію про наркотичні засоби 1961 року” ООН, де передбачено контроль за вирощуванням

рослин конопель та маку снотворного, а починаючи з 1994 року законодавчо визначила умови легального культивування цих культур [2, 5]. Слід вказати, що згідно з [14] рослини конопель (та маку снотворного) віднесені до рослин, які містять наркотичні засоби та психотропні речовини і обіг яких допускається для промислових цілей (список № 3 таблиця I Переліку) [12]. Слід відзначити, що у відповідності до [4] культивування, використання чи реалізація рослин конопель та маку снотворного з низьким вмістом наркотичних засобів для промислових цілей, за винятком виробництва або виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, може здійснюватися підприємствами всіх форм власності за наявності в них ліцензії на здійснення відповідних видів діяльності, а гранично допустимий вміст наркотичних засобів і психотропних речовин у рослинах встановлюється Кабінетом Міністрів України. В той же час діяльність, пов'язана з культивуванням рослин з метою виробництва або виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин може здійснюватися лише підприємствами державної та комунальної власності за наявності у них відповідної ліцензії. Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з культивування (посів та вирощування) та використання рослин, що містять наркотичні засоби і психотропні речовини, для промислових цілей затверджено. Цими ліцензійними умовами передбачено, що юридичні особи, які здійснюють діяльність, пов'язану з культивуванням та використанням чи реалізацією цих рослин, зобов'язані вжити заходів до забезпечення встановленого законодавством режиму охорони посівів, місць зберігання і переробки цих рослин, а також визначено, що культивування рослин виду мак снотворний для виробництва насіння та рослин роду коноплі для виробництва насіння та волокна для промислових цілей допускається лише за умови використання насіння, зібраного із сортів рослин, у висушеній соломі яких відповідно вміст морфіну та тетрагідроканнабінолу не перевищує 0,15 %. Ліцензійні умови серед іншого передбачають також висів рослин на полях, які розташовані на відстані не менше 1 км від доріг державного значення та залізничних шляхів сполучення, надання обласним органам внутрішніх справ документів, що підтверджують місце висіву рослин, які містять наркотичні засоби, площу посівів та договорів про охорону посівів, місць зберігання та переробки рослин, а також використання для товарних посівів насіння маку не нижче першої, а конопель – не нижче другої репродукції [10]. Порядок контролю за додержанням Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з культивування та використання рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей затверджено [11]. Законом України [4] також передбачено, що юридичні особи, які не мають ліцензії на культивування рослин конопель і маку снотворного та фізичні особи, які є власниками або землекористувачами земельних ділянок, на яких ростуть ці рослини, зобов'язані їх знищити [13].

Діяння, пов'язані з культивуванням рослин, що містять наркотичні засоби і психотропні речовини, які здійснюються з порушенням вимог [4], класифікуються як незаконні посіви або вирощування снотворного маку чи конопель. Суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 310 КК України

полягає в тому, що він є одним із криміногенних умов, які сприяють незаконному обігу (виробництву, виготовленню, збуту або викраденню наркосировини, її перетинанню у канали незаконного розподілу, сферу підпільної торгівлі та використання з немедичною ціллю). За вказані діяння передбачається покарання – штраф до п'ятидесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років. Незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель особою, яка була засуджена за цією статтею чи яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених ст. 307, 309, 311, 317 цього Кодексу, або вчинені за попередньою змовою групою осіб з метою збуту, а також незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель у кількості п'ятисот і більше рослин караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років [9, 19].

Слід зазначити про те, що керуючись судовою практикою для кваліфікації дій винного за ст. 310 КК потрібно встановити, що винна особа посіяла або вирощувала саме снотворний (опійний) мак чи інші рослинні культури. Так, постановою президії Одеського обласного суду від 17.06.1992 р. було скасовано вирок суду Березівського району Одеської області щодо С. у частині засудження його за вирощування опійного маку із закриттям справи за відсутністю в його діях складу цього злочину. При перегляді справи встановлено, що у ній відсутні докази, які свідчили б про те, що С. виростив саме опійний мак, а не олійний. Отже, суд дійшов висновку, що при притягненні особи до відповідальності за культивування (посів та вирощування) снотворного маку та подібних рослин слід пересвідчуватись, що особою вирощувалися саме рослини, які містять наркотичні засоби або психотропні речовини [7].

Юридична література свідчить про те, що культивування рослин – це збірне поняття, яке включає 2 етапи обігу: посів та вирощування (рис. 1).

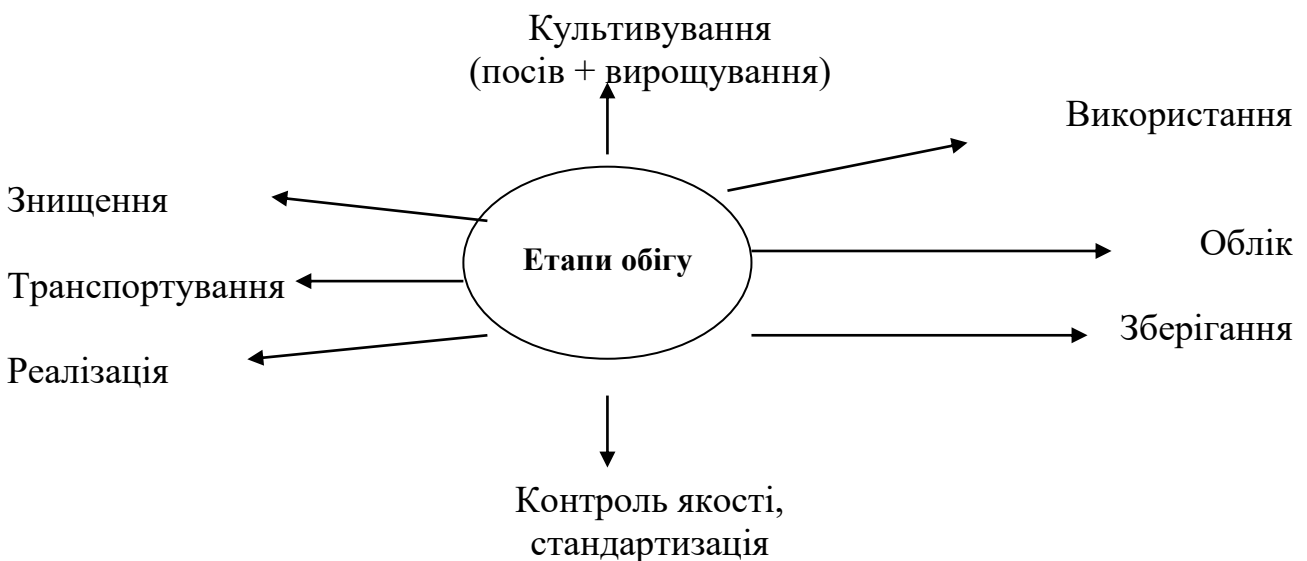

Рис. 1. Фармацевтичне право щодо визначення етапів обігу наркотичних засобів і психотропних речовин рослинного походження

Судово-фармацевтичне та кримінально-правове поняття “*посів*” означає незаконне внесення у відкритий або тимчасовий (закритий) ґрунт насіння конопель (або снотворного маку), а також висаджування придбаної, тобто вирощеної іншою особою, розсади цих рослин. Способи й засоби, що при цьому використовуються, значення для класифікації не мають. Поняття “*вирощування*” охоплює різні дії з догляду за посівами, у тому числі догляд за розсадою в закритому ґрунті (обробка міжрядь, знищення бур’янів, підживлення, полив тощо) [15].

Контроль за дотриманням ліцензійних вимог для легальних посівів та протидія незаконним посівам згідно законодавства України покладено на правоохоронні органи [3, 4]. Отже, слідчі підрозділи та експертна служба ДНДЕКЦ, як структурні підрозділи МВС України, мають безпосереднє відношення до протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин рослинного походження. Нормативно-правовими актами України передбачено обов’язкове проведення апробації на насінницьких посівах у фазі цвітіння (визрівання) рослин для проведення експертного дослідження з метою визначення вмісту морфіну та тетрагідроканнабінолу. Якщо має місце перевищення допустимого рівня (морфіну та тетрагідроканнабінолу більше 0,15 %) проводиться вибракування таких посівів рослин з насінницьких. При цьому не враховується, що зазначений показник є необхідним тільки у тому випадку, коли йдеться про законні (легальні) посіви рослин конопель та маку для насінницьких цілей, тобто насінницькі посіви [10].

За результатами СХФЕ щодо вивчення рослин, які віднесено до наркотичних засобів та психотропних речовин нами відмічено некоректність підходів законодавства до класифікаційно-правового розмежування активних речовин, які входять до складу рослин маку снотворного та рослин конопель і фіксуються у [14], що наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Класифікаційно-правові розбіжності у Постанові КМ України № 770[14]

Назва наркотичного засобу або психотропної речовини	Класифікаційно-правова група	Таблиця	Список
Каннабіс, каннабісу смола, настойки та екстракти каннабісу	особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено	I	№ 1
Макова солома, концентрат з макової соломи	особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено	I	№ 1
Героїн	особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено	I	№ 1
Опій	особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено	I	№ 1

Тетрагідроканнабінол	<i>особливо небезпечні психотропні речовини, обіг яких заборонено</i>	I	№ 2
Рослини виду мак	наркотичні засоби, обіг яких допускається для промислових цілей	I	№ 3
Рослини роду коноплі	наркотичні засоби, обіг яких допускається для промислових цілей	I	№ 3
Морфін, тебаїн	Наркотичні засоби, обіг яких обмежено	II	№ 1
Дигідрокодеїн, кодеїн, етилморфін	наркотичні засоби, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю	III	№ 1

Наведені данні в табл. 1, свідчать про те що рослини маку снотворного і всі його похідні (засоби кустарного виготовлення, активні діючі речовини) відносяться до однієї класифікаційно-правової групи – наркотичні засоби. При цьому слід підкреслити, що режим контролю цих засобів є багаторівневий:

- 1 рівень – особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено;
- 2 рівень – рослини, які містять наркотичні засоби, обіг яких допускається для промислових цілей;
- 3 рівень – наркотичні засоби, обіг яких обмежено;
- 4 рівень – наркотичні засоби, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю.

Слід відмітити що, на відмінність від рослин маку снотворного що у рослин конопель відсутнє єдине уніфіковане класифікаційно-правове розмежування та градація за рівнями режиму контролю. Рослини роду коноплі (каннабіс, каннабісу смола, настойки та екстракти канна бісу) відносяться до класифікаційно-правової групи – наркотичні засоби із різним рівнем режиму контролю: каннабіс, каннабісу смола, настойки та екстракти каннабісу – 1 рівень режиму контролю, особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено; рослини роду коноплі – 2 рівень режиму контролю – рослини, які містять наркотичні засоби, обіг яких допускається для промислових цілей. Проте активні діючі речовини рослин конопель, тетрагідроканнабіноли відносяться вже до іншої класифікаційно-правової групи – психотропні речовини, яка має 1 рівень режиму контролю – особливо небезпечні психотропні речовини, обіг яких заборонено. Відсутність єдиних класифікаційно-правових підходів до розмежування на відповідні групи і градації на відповідні рівні режиму контролю засобів і речовин рослинного походження, які наведені у [14], потребує подальшого вивчення та удосконалення системи державного контролю за обігом, оскільки впливає на чіткість кваліфікації злочину за висновками СХФЕ наркотичних засобів і психотропних речовин рослинного походження.

Розглядаючи питання, пов'язані з призначенням і проведенням СХФЕ, її оцінки та особливостями використання учасниками процесу, слід зазначити що

базовою основою СХФЕ є фармацевтичне право – розвиваюча наука, яка вивчає можливості щодо роз'яснення діючого законодавства, протидії та профілактики злочинності, яка пов'язана із “наркобізнесом”, наслідками якого є поширення захворюваності серед населення на ВІЛ/СНІД, наркоманію, туберкульоз та ін. захворювання.

Таким чином, встановлено взаємозв'язок СХФЕ з іншими судовими експертизами. Проведено дослідження які свідчать про те, що експертні дослідження у фармації пройшли складний шлях становлення від поліцейської та судової хімії до СХФЕ, при цьому в сучасних умовах її базовою основою подальшого розвитку і удосконалення є фармацевтичне право. Аналіз законодавчої, нормативно-правової та інструктивно-методичної бази свідчить про те, що має місце відсутність єдиних класифікаційно-правових підходів до розмежування на відповідні групи та рівні режиму контролю наркотичних засобів та психотропних речовин рослинного походження, що вимагає необхідність подальшого тлумачення і оптимізації системи державного контролю всіх етапів обігу та удосконалення взаємодії експертів, слідчих, оперативних працівників, прокурорів та суддів на досудовому і судовому слідстві.

Список використаної літератури

1. Дослідження наркотиків, поширених на території України / С.О.Шимановський, В.Т.Машкін, О.П.Замощець та ін.–К.: МВС України, 1997.–92с.
2. Единая конвенция о наркотических средствах 1961 года // Сборник материалов ООН по борьбе с незаконным оборотом наркотиков.–К.: РИО МВД Украины, 1998.–516с.
3. Закон України “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними” // Довідник з правової та судової фармації.–Х.: Торсинг, 1997.–С.319–329.
4. Закон України “Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів” // Довідник з правової та судової фармації.–Х.: Торсинг, 1997.–С.310–318.
5. Закон України “Про приєднання України до Протоколу про поправки до Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року” // Бюлетень законодавства і юридичної практики України.–К.: Юрінком Інтер.–2004.–С.89–99.
6. Интеграция взаимосвязи судебной фармации с судебной медициной и судебной психиатрией на стадиях судебно-экспертного исследования психоактивных веществ / В.В.Шаповалов, В.А.Шаповалова, Н.М.Халин и др. // Зб. мат.: Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.–Х.: Право, 2002.–С.407–410.
7. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. В.В.Сташиса, В.Я.Тація.–К.: Концерн “Видавничий дім “ІнЮре”, 2003.–С.842–879.
8. Криминалистическое исследование наркотических веществ кустарного изготовления.–М.: ВНИИСЭ, 1982.–121с.

9. Лекарственные средства в неврологии, психиатрии и наркологии / Под ред. В.А.Шаповаловой, П.В.Волошина, А.В.Стефанова и др.–Х.: Факт, 2003.–С.526–539.

10.Наказ Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва Міністерством аграрної політики України № 92/173 від 21 червня 2001 р. “Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з культивування та використання рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей” // Бюлетень законодавства і юридичної практики України.–К.: Юрінком Інтер.–2004.–С.243–247.

11.Наказ Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва Міністерства аграрної політики України № 100/343 від 18 вересня 2003 р. “Порядок контролю за додержанням Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з культивування та використання рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей” // Бюлетень законодавства і юридичної практики України.–К.: Юрінком Інтер.–2004.–С.252–261.

12.Никитин А.А., Панкова И.А. Анатомический атлас полезных и некоторых ядовитых растений.–Л.: Наука, 1982.–765с.

13.Постанова Кабінету Міністрів України № 743 від 1 червня 2002 р. “Про затвердження Порядку знищення рослин, що містять наркотичні засоби та психотропні речовини, а також відходів таких рослин” // Бюлетень законодавства і юридичної практики України.–К.: Юрінком Інтер.–2004.–С.241–242.

14.Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 “Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів” // Лекарственные средства в неврологии, психиатрии и наркологии.–Х.: Факт, 2003.–С.454–464.

15.Постанова Пленуму Верховного суду України від 27.02.98р. «Про судову практику в справах про злочини, пов’язані з наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами» // Фармацевтичне право в наркології.–Х.: Факт, 2004.–С.716–725.

16.Фармацевтический анализ лекарственных средств /Под ред. В.А.Шаповаловой.–Х.: ИМП «Рубикон», 1995.–С.303–310.

17.Шаповалов В.В. Розробка науково-практичних основ в організації та проведенні судової хіміко-фармацевтичної експертизи лікарських засобів: Автореф. дис. ... канд. фармац. наук.-Гриф „ДСК”: 15.00.01 / Харків. фармац. ін-т.–Х., 1997.–24с.

18.Швайкова М.Д. Токсикологическая химия.–М.: Медицина, 1975.–376с.

19.Токсикологические, судебно-медицинские и судебно-фармацевтические аспекты исследований отравлений и летальных исходов вследствие злоупотребления психоактивными веществами / В.А.Шаповалова, В.В.Шаповалов, И.М.Трахтенберг и др. // Зб. мат.: Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.–Х.: Право, 2002.–С.403–406.

20.Експертизи в судовій практиці /В.Г. Гончаренко, В.Є. Бергер, Л.П. Булига та ін.-К.:Либідь,1993.-173 с.

21.Шепитко В.Ю. Криминалистика.-Х.: ООО «Одисей», 2005.-368 с.